

'TUZGU' KELİMESİ
ve
SELÇUKLU DEVRİNDE KULLANILIŞI

ERDOĞAN MERÇİL
(İstanbul Üniversitesi)

Zaman zaman özellikle Türkiye Selçukluları ile ilgili metinlerde dikkatimizi çeken kelimelerden biri *tuzgu* ^{توزغو} olmuştur. Türkçe bu kelime öncelikle *Divan-ı Lugat it-Türk*'de karşımıza çıkmaktadır.¹ Eserin müellifi Kaşgarlı bu kelimeyi, “yoldan geçen hısımlara veya tanıdıklara armağan olarak çıkarılan yemek” şeklinde tarif etmektedir. Steingass da², ^{توزغو}, ^{توزغو} olarak yazdığı bu kelimeyi, “*meat and drink, provisions*” şeklinde, yani “yiyecek ve içecek, erzak” olarak açıklar. Bu kelimenin anlamı ile ilgili olarak Kazvinî'nin de değerlendirmesi vardır.³ Ona göre, “*turgu*” (^{توزغو}) hediye (pîşkeş), misafir için hazırlanan yemek (nüzl) ve ulûfedir. Mu'îm'in⁴ bu kelime için verdiği mana ise, “akrabalara verilen yiyecek”dir.

Francis Woodman Cleaves⁵, *tuzgunun* Moğolca olmayıp Türkçe bir kelime olduğunu belirttikten sonra, bu kelimenin anlamı hakkında görüş

¹ *Divanü Lugat-it-Türk Dizini "Endeks"*, yazar: Besim Atalay, Ankara 1943, 666. Krş. Osman Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, İstanbul 1971, 440, n. 61.

² *Persian-English Dictionary*, Londra 1977 (6. Baskı), 295 ve 299. Zaman zaman *tuzgu* ile karıştırılan bir kelime “*turku*” veya “*torku*” (^{تورکو})dur ve Türkçe ipek kumaş anlamındadır, bk. *Divanu Lugat*, 641 ve 656.

³ *Yaddeştehâ-yı Kazvinî*, II, nşr. İrec Afşar, Tahran 1347, 60-61.

⁴ *Ferheng-i Farsî*, II, 2239.

⁵ *The Mongolian Names and Terms in the History of the Nation of the Archers by Grigor of Akanc'*, Cambridge 1954, 442.

bildiren öteki bilginleri açıklamaktadır. Buna göre, Brockelmann tuzgu kelimesini “misafir hediyesi” olarak değerlendirmiştir. Quatremère, *Histoire des Mongols* adlı eserinde (s. 144-145) bu kelimenin bir münakaşasını yapmış, fakat onu “torghou” okumuştur. Blochet’in *Histoire des Mongols*’una yazdığı tenkidinde C. Huart (s.459) da bu konuda görüş beyan etmiştir. Bu kelime hakkında Quatremère’i zikreden ve Kazvini’nin bilgilerini tekrarlayan başka bir araştırmacı ise Mücteba Minovî’dir.⁶

Tuzgu kelimesiyle ilgili olarak ayrıntılı açıklamalarda bulunan başka bir bilim adamı ise Gerhard Doerfer’dir.⁷ Ona göre tuzgu, “Bir yere misafir olarak vâsıl olan hükümdara verilen hediye”dir. Doerfer ayrıca bu kelimenin Arapça, Ermenice, Moğolca, Macarca ve Rusça’ya geçen şekilleriyle de ilgili bilgi vermektedir.

P. Petrushevsky’e göre⁸, raiyetten il-hana, onun aile üyelerine, rütbe sahiplerine ve mahallî derebelere bir bölgeye geldiklerinde veya bayramlar vesilesiyle “hediyeler” (Farsça: pîşkeş, Moğolca: sa’uri, Türkçe: tuzgu) sunmak mecburî idi.

Türkiye Selçuklular dönemi yaşamış İbn-i Bibî’nin eserinde⁹ bu kelimeyi ilk olarak Köseadağ Savaşı (1243) sonrasında tesbit edebiliyoruz. Selçuklular’ı bu savaşta mağlub eden Moğol kumandanı Baycu Noyan daha sonra Sivas’a doğru ilerlemişti. Sivas kadısı Necmeddin Kırşehrî, şehrin itibarlı kişilerini ve ileri gelenlerini “tuzgu” (yiyecek) ve pek çok hediyeyle yanına alarak Baycu Noyan’ı karşılamaya çıkmış ve itaatini bildirmişti. Yine de Sivas’ın, yalnız Erzincan kapısı açık bırakmak suretiyle, bir kısım Moğol askeri tarafından üç gün yağmalanmasına izin verilmişti.

6 Şihabeddin Muhammed Horendezi Zeydarî Nesevî, *Siret-i Celâleddin Mingburnu*, nşr. M. Minovî, Tahran 1344/1965, 325.

7 *Türkische und Mongolische Elemente im Neupersischen alif bis ta*, Wiesbaden 1965, 506-508.

8 “The socio-economic condition of Iran under the Il-Khans”, *The Cambridge History of Iran*, V, Cambridge 1968, 535.

9 *El-Evâmîrü'l-'Alâ'iyye fî'l-Umûri'l-'Alâ'iyye* (Tıpkıbasım), önsöz ve fihristi hazırlayan: Adnan Sadık Erzi, Ankara 1956, 527; Türkçe terc.; Mürsel Öztürk, Ankara 1996, II, 72-73; *Muhtasar Selçuknâme*, nşr. M. H. Houstma, Leyden 1902, 241. Krş. O. Turan, *Türkiye*, 439-440.

Daha sonra gerçekleşen ikinci bir olay, Baycu Noyan’ın tekrar Anadolu’ya gelmesine sebep oldu. Bu da Moğol Büyük Hânı Mengü Kaan’ın (1251-1260) İran ve batı ülkelerinin idaresini kardeşi Hülâgû’ya (1256-1264) vermesi idi. İlhanlı Devleti’nin kurucusu Hülâgû, Azerbaycan’daki Mugan’ı kışlak olarak kullanmak istemiş, bu bakımdan Baycu da kendisine uygun bir yer bulmak için Anadolu’ya girerek Aksaray’a kadar ilerlemişti. Selçuklu ordusu Sultan Hanı (Aksaray) civarında Baycu Noyan’a karşı yaptığı savaşı kaybedince (14 Ekim 1256), Sultan II. İzzeddin Keykavus yakınlarıyla Konya’dan ayrılarak önce Antalya sonra da Alâiyye’ye kaçtı: “*O sırada üstâdüddâr olan Nizâmeddin Ali b. İl-almış, Moğol savaşından kurtularak canını korumak, ayak takımının ve bozguncuların (runud ve evbaş) çıkardıkları karışıklığı yatıştırmak, Moğol ordusuna verilecek hediye/i tuzguyu hazırlamak için dirâyetli ve yetenekli bir kimsenin yapacağı herşeyi yaptı*”.¹⁰

Bu olaydan sonra Türkiye Selçukluları tahtına Rükneddin IV. Kılıç Arslan geçirildi. Baycu Noyan ise torunu Yisutay’ı¹¹ 1000 atlı ile Sultan II. İzzeddin çağırması için Antalya’ya gönderdi. O bu şehre ulaştığında II. İzzeddin’i bulamadı. Ladik’e gittiğini bildirdiler, *tuzgu* (yiyecek) yedi ve oraya hareket etti. Yisutay Ladik’e varınca elçiler göndererek, “Sultan’ı babası (Baycu) çağırıyor. Gelmekte acele etmesi menfaatine olur” şeklinde bir haber gönderdi. Bunun üzerine Sultan II. İzzeddin, Yisutay’a çok miktarda *tuzgu* (yiyecek) ve armağan (pîşkeş) göndererek ona, “...Eğer sen kardeşim birkaç menzil uzaklaşırsan, ben de hazırlanıp düzene koyduğum mal, eşya, erzak, techizat ve araç gereçle hemen peşinizden yola düşerim” demişti. Yisutay da onun bu isteğine uyup geri döndü. Ancak, II. İzzeddin onun Ladik’ten iki menzil uzaklaştığını öğrendiği zaman hiç vakit geçirmeden İznik İmparatoru Theodoros II. Laskaris’e (1254-1258) sığınmıştı.¹²

Rükneddin IV. Kılıç Arslan ise Konya’da Baycu Noyan ile görüşmek için 27 Kasım 1256 günü hareket edeceğini ağabeyine bildirdi. O bu konuda yazdığı mektubunda, “...*Büyük kumandan babamız Baycu Noyan Selçuk ha-*

¹⁰ İbn-i Bîbî (Tıpkıbasım), 623; Türkçe terc., II, 148; *Muhtasar Selçuknâme*, 287. Krş. Turan, *aynu eser*, 481.

¹¹ F. Sümer’e göre (“Anadolu’da Moğollar”, *Selçuklu Araştırmaları Dergisi*, I(1970), 130), bu şahıs Moğol kumandanının kız torunu Bisu’utay’dır.

¹² İbn-i Bîbî (Tıpkıbasım), 625; Türkçe terc., II, 149-150; *Muhtasar Selçuknâme*, 289.

nedanından bâki kalan biz iki-üç yetime baba şefkatı gösterdi; yarlıĝ hükmüne göre kendisine tayin edilen Anadolu'ya askerleriyke ayak bastığı zaman sizlerin erzak ve hediye(tuzgu)lerle bizzat hizmetine gitmeniz icab ederdi..." diyordu.¹³

Sultan II. İzzeddin Keykavus İlhanlılar'ın Bağdad seferi için Baycu'nun çağrıldığını duyunca, Konya'ya gelerek tekrar tahti ele geçirmiş (1257) ve adamlarından Ali Bahadır'ı Malatya'ya göndermişti. Ancak, Baycu önce Elbistan'ı işgâl etmiş, sonra da Malatya'ya ilerlemişti. Bu durumu haber alan Ali Bahadır Kahta'ya kaçtı. Malatya halkı çeşitli *tuzgu* (^{توزغو}) ve hediyeler ile Baycu'nun hizmetine gittiler. Baycu daha sonra Malatya'ya Rükneddin Iv. Kılıç Arslan'ın adamlarından Fahreddin Ayaz'ı tayin ederek Anadolu hududundan Irak'a gitti.¹⁴

Sultan Baybars 1277 Nisanı'nda Toku ve Tudavun idaresindeki Moğol ordusunu Elbistan ovasında ağır bir mağlubiyete uğrattı. Abaka Han bu durumu öğrendiği zaman, "*İleri gelenlerden ve itibarlı birkaç kişiyi saygı ifadesi olarak onu(Abaka'yı) karşılamağa gönderdiler. Cihan padişahı (Abaka) katında onların hediyesi (tuzgu) kabul gördü. (Abaka) buyurduğu suyurgamışı hükmüyle onların yerinden oynamış kalplerine, çıkmakta olan canlarına rahatlık verdi*". Ancak, daha sonra gelişen olaylar sonucu Abaka'dan, kalenin temelinden yıkılması ve surların duvarlarının yerle bir edilmesi hakkında ferman çıktı.¹⁵

Mevlânâ Celâleddin Rûmî'nin (öl. 1273) eserlerinde kullandığı Türkçe kelimelerden biri de "tuzgu"dur¹⁶:

"Ben o mutbaĝa düştüm ki canım ve gönlüm kebab oldu. Ben artık kokmuş tuzguyu bilmiyorum bilmiyorum.

¹³ O. Turan, *Türkiye Selçukluları Hakkında Resmî Vesikalar, Metin, Tercüme ve Araştırmalar*, Ankara 1958, 63; a. mlf., *Türkiye*, 483-484.

¹⁴ İbnü'l-İbrî, *Tarih Muhtasar el-Düvel*, nşr. Salhanî, 1403/1983, 467. Olaylar için bk. Turan, *Türkiye*, 487-488.

¹⁵ İbn-i Bîbî (Tıpkıbasım), 680; Türkçe terc., II, 196-197; *Muhtasar Selçuknâme*, 318.

¹⁶ M. Şerefeddin, "Mevlâna'da Türkçe kelimeler ve Türkçe şiirler", *Türkiyat Mecmuası*, IV(1934), 149.

*Eğer o kokmuş tuzguyu kusmak istiyorsan sana bir kusturacak ve ferah verecek ilaç vereyim. Fakat bu şart ile ki bir daha böyle çamur gibi nesnelere yemeyeceksin”.*¹⁷

•“Eğer o; şarap ve yahni ve tuzgu arzu edecek olursa ona gönlümü kebab ve gözümünden akan kanlı yaşı şarap olarak takdim ederim”.

Cüveynî de¹⁸, Türkiye Selçukluları devrindeki bir olay sebebiyle eserinde *tuzgu* kelimesini kullanmıştır. Moğol kumandanlar Baycu ile Curmagun Noyan’a (öl. 1243-1246) askerleriyle beraber Türkiye’ye (Rûm) gitmeleri emredildiği zaman¹⁹, emîrlere ve mal sahipleri ulûfe hazırlamak, yiyecek (tuzgu), giyecek maddeleri hediye etmek için yarışa girmişlerdi.

Öte yandan Ermeni kaynaklarında da var olduğunu belirttiğimiz *tuzgu* kelimesi, Çukurova(Kilikya)’da yaşamış Aknerli Grigor (öl. Tkr. 1335) tarafından kullanılmıştır. Eserini 1273’de Türkiye Selçukluları devrinde kaleme alan Grigor, *tuzgu* kelimesini Moğollar’a aid vergiler arasında zikretmiştir²⁰: “Zira Allah’ın iradesi, memleketi zabt etmek ve ma’mur bir halde tutmak, halkın bize itaat etmesine ve tuzgu, mal, tağar ve kopçur vermesine dâir yavaş vazetmek...”. Aknerli Grigor’un²¹ *tuzguyu* ikinci kez zikretmesi ise, Moğollar’dan Cucî’nin torunu Kuli’nin (öl. 1260) bir kumandanı ile ilgilidir.

Netce olarak; Doerfer ve daha çok Petrushevsky’nin tarifleri, Türkiye Selçukluları devrindeki kaynaklarda zikri geçen *tuzgu* kelimesiyle ilgili bilgilerle uygunluk göstermektedir. Ayrıca Moğollar’ın aldıkları vergiler içinde

¹⁷ A. Gölpınarlı (*Divan-ı Kebir*, II, Eskişehir 1992, 31), bu tercümeyle biraz değişik yorumlamaktadır: “O kokmuş yemeği kusup çıkarmak istiyorsan bir ferahlatıcı ilaç vereyim sana, fakat daha tuzgu yemeye kalkma”.

¹⁸ *Tarih-i Cihan Guşâ*, nşr. Mîrza Muhammed Kazvîni, III, Londra 1937, 94; Trk. terc.: Mürsel Öztürk, Ankara 1988, 58. Farsça metinde nâşir kelimesini *turgu*/ترغو olarak okumuşsa da, bazı nüshalarda açıkça *tuzgu*/توزغو şekli görülmektedir.

¹⁹ Muhtemelen bu olay Köseadağ Savaşı’ndan önce vukû bulmuştur.

²⁰ Aknerli Grigor, *Moğol Tarihi*, çvr. Hrand D. Andreasyan, İstanbul 1954, 11; Doerfer, *aynu eser*, 507. Vergiler için bk. Z. V. Togan, *Umumî Türk Tarihine Giriş*, İstanbul 1970 (2. Baskı), 302 vdd; W. Hinz, “Ortaçağ Yakın Şarkına Aid Vergi Kitâbeleri”, Trk. çvr.: Fikret İşıltan, *Belleten*, 52(1949), 771-793.

²¹ *Moğol Tarihi*, 26.

tuzgunun zikredilmesi, geniş bir yorumla bir vergi veya aman malı anlamına geldiğine ve muhtemelen *na'l-baha* olarak kullanıldığını da göstermektedir.²²

XI. yüzyılın ikinci yarısında Mahmud el-Kaşgarî tarafından yazılmış *Divanü Lügat-it-Türk*'de mevcut olan bu Türkçe kelime; Türkiye Selçukluları dönemiyle ilgili kaynaklarda daha çok Moğollar'ın ortaya çıkışından sonra, yani XIII. yüzyıl ortalarına doğru görülmeğe başlamıştır.

²² N. Kaymaz, *Pervâne Mu'inü'd-dîn Süleyman*, Ankara 1970, 64, n. 42; E. Merçil, "Na'l-Baha ve Kullanılışına Dair Örnekler", *Belleten*, 227(1996), 27.